

Dupcsik Csaba

„A boldogságtól ordítani tudnék”¹

Fáber Ágoston: Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” című tanulmányáról

Absztrakt: A vitacikk szerzője Fáber Ágoston címben utalt tanulmányát próbálja kritizálni. Érvelésének legfontosabb elemei a következők: 1) Vitatható, ahogy Fáber a premodernitás és a késő modernitás ideáltípusait megalkotja, egy köztes, sajátos karakterrel nem rendelkező átmeneti periódusként kezelve az első (klasszikus) modernitást. Mi több, a „neoliberális (kapitalista)” jelzővel illeti azt a társadalmi rendet, amely „meghatározó” hatást gyakorol az általa elemzett családszerkezetekre, ami a szerző véleménye szerint illegitim egy ilyen hosszú korszak egészére nézve. 2) Nem szerencsés a cikk családtipológiája sem. Fáber csak két típust említ: a „tartósságra orientált teleologikus” házasságokat, amelyek a premodern, és a „boldogságra orientált autotelikus” párkapcsolatokat/házasságokat, amelyek a késő modern társadalmakat jellemzik. Mindazonáltal a késő modern „autotelikus” családok is teleologikussá tudnak válni az első gyerek születésével. 3) Az „ontológiai forradalom” és az „episztemológiai ellenforradalom” megkülönböztetése túl normatív és elméletileg túlságosan leegyszerűsítő. Kétséges az az implikáció, amely szerint bármilyen erőfeszítés egy konkrét család belső feszültségeinek kezelésére „ellenforradalmi”-nak minősül, miközben minden (radikális) társadalomkritikáról el kell fogadnunk, hogy „a világ jobbítása” irányába hat. 4) Fáber társadalomtörténeti érvei nem támasztják alá kellőképpen az elméleti gondolatmenetét.

Kulcsszavak: Fáber Ágoston, családfelfogás, modernitás, ontológiai forradalom, episztemológiai ellenforradalom

¹ Szenes Iván (szöveg) és Dobos Attila (zene): „A boldogságtól ordítani tudnék”. Az 1968-as Táncdalfesztivál egyik, az akkori felnőtt generációkban legendássá vált dala, Dobos Attila előadásában. Lásd: https://www.youtube.com/watch?v=w_G1XJlLGI

Fáber Ágoston (2019) *hosszú tanulmányának* egyrészt a terjedelme (több mint 3,5 szerzői ív, mintegy 145 ezer leütés) vet fel dilemmákat jelen írás számára: egy-két fontosabb szál kiemelése és kritizálása „kötekedés” benyomását keltheti,² valamennyi fontosabb szál alapos elemzése viszont egy hasonló terjedelmű cikket eredményezne, ami léletszerűtlen. Másrészt egy szakmai-etikai dilemma is felmerült: e sorok szerzője a család/gender témában elsősorban az általa familizmusnak nevezett irányzattal vitatkozott,³ s mivel alapelvnek tartja, hogy „*ha provokáció, akkor gondosan egyszerre több irányba!*”, ezért kifejezetten örült, amikor egy markánsan nem-familista álláspont rajzolódott ki előtte. Az viszont, hogy *mennyire* kritikus lesz, számára is csak cikke fogalmazásának megkezdése *után* derült ki.

Egyes számra váltva: élő kövületként tényleg hiszek abban, hogy *ez csak szakmai kritika, nem személyes(kedő) támadás...* de Magyarországon élek, 2019-ben, tehát nincsenek illúzióim. Ha az olvasó esetleg furcsa zörejt vizionál olvasás közben, akkor az a recenzens lába alatti vékony jég ropogása lesz.

Familista kollégáinkkal (és közgondolkodással) szemben Fáber nem esszencializálja (lásd Dupcsik 2016) a családot, tehát *nem* férfi és nő (és gyerekeik) egészen a biológiai szintig nyúló egymásrautaltságán, s egyszersmind a szereteten alapuló „természetes” közösségeként fogja fel, amely lényegét tekintve az őskortól napjainkig ugyanolyan, s amelyet „a társadalom”, főleg ez az „értékvesztett” modern társadalom csak rombolni képes. Fáber felfogásában – és a recenzens e pontig csak helyeselni tud – a társadalmi „meghatározottság”, pontosabban, az erős társadalmi befolyás *nem „csak”* a család szerkezetére, a belső/külső munkamegosztás szabályaira vagy hatalmi viszonyaira gyakorol (tipikusan erős) hatást, hanem azokra a kategóriákra is, amelyekkel a cselekvők megragadni próbálják saját (családi) életüket, társadalmi nemüket (*gender*), családtagjaikhoz való viszonyulásuk tartalmát, érzelmeiket. Sőt: magukat az érzelmeiket is.

Fáber szerint e társadalmi befolyásolást „a modernizáció” folyamata mentén kijelölhető alkategóriák – premodern, klasszikus modern,⁴ késő modern – segítségével tipizálhatjuk, bár jóval kevésbé hatékonyan korszakolhatjuk. E területen belül ugyanis a késő modern átmenet kezdete után több mint fél évszázaddal is számos premodern, klasszikus és késő modern fejlemény keveredik egymással. A szerző ideáltípusokat alkot, bevallottan a premodern és a késő modern típusokra koncentrálva, mintegy „átmeneti” típusként kezelve a klasszikus modernt.⁵

S itt máris egy lényegi problémához jutunk el: a fenti hármas megkülönböztetésben implikált társadalmi evolúció, vagy, óvatosabban, társadalmi változás igényel alacsonyabb elvontkoztatási szinten megfogalmazott érveket és adatokat is? Magyarán: szükséges és/vagy kifizetődő (az e ponton még nem teljesen kibontott) elméleti tézisek számára *társadalomtörténeti alátámasztást* nyújtani? A szociológiatörténetre (és jó néhány kortárs kolléga gyakorlatára) sandítva hajlanánk arra a válaszra, hogy „*nem okvetlenül...*”, de a család témája talán a kivételek közé tartozik. Goldthorpe fogalmaz így társadalomtörténeti munkájának (1987)

2 Ez nem „csak” etikai szempontból problematikus, hanem a vita elsőkélyesítéséhez is hozzájárulhat: a kritizált szerző könnyen figyelmen kívül hagyhatja a kritika lényegi elemeit, ha annak egy önmagában nem fontos, de esetleg szerencsétlenül megfogalmazott, nem kellőképpen megalapozott, vagy egyszerűen túlhangsúlyozott mellékszálát emeli ki.

3 Lásd később, illetve Dupcsik és Tóth 2008; Dupcsik 2012.

4 A szerző nem ezt a kifejezést használja, én próbálok így megragadni a *már modern, de még nem késő modern* kategóriáját.

5 Ezt a gondolatot lásd később részletesebben.

első mondataiban: szinte mindenki élt, él vagy élni fog családban, mindenki számos (nem mindig tudatosított) tudáselemet, normát, attitűdöt, tapasztalatot, erős érzelmi töltettel bíró emléket, stb. tett magáévá, amelyek szervesen beágyazódtak tudáskészlete – sőt élete – egészébe. Nem csoda, állítja, hogy „*a társadalmi élet valamennyi területe közül, amellyel a szociológusok foglalkozhatnak, a családot a legnehezebb tanulmányozni*” (Goldthorpe 1987: 1).

Csapdahelyzet:

- *ha* a szociológus elemzése túlságosan elvont, túl elméleti, annak kapcsolata a hétköznapi élet tudáseggyütteseivel vagy akár a szociológia „empirikus”, középszintű elemzéseivel nem látható, akkor az legfeljebb az elméletészek roppant szűk szubkultúrája számára⁶ válik egyáltalán fogyaszthatóvá.
- Ha viszont a szociológus elemzése „lenyúlik” a társadalomtörténet szintjére, egyszerre számos ponton válik vitathatóvá. Semmiképpen sem akarom megbántani a szerzőt, különösen egy ilyen inspiráló tanulmány kapcsán, de végigolvasva nagyon nyilvánvaló, hogy *nem* társadalomtörténész.
- Ha viszont a recenzens belemegy a társadalomtörténeti kép kritikájába, akkor nagyon könnyen az első bekezdésben emlegetett „kötekedés” látszatát keltheti, magyaráz, mintha a *reviewer* nem tudna mit kezdeni a szerző lényegi mondandójával, ezért kapaszkodik másodlagos jelentőségű részletekbe. Egy dehonesztálóknak éppen nem tekinthető példával élve: Max Weber klasszikusa (1982) társadalomtörténeti szempontból darabokra szedhető ugyan, elméleti gondolatmenete azonban arról, hogyan járulnak hozzá tisztán vallási eszmerendszerek (jelen esetben a protestantizmus) egy sajátos életmód és habitus kialakulásához a mikroszinten – amely aztán, nem szándékolt következményként, döntő hatást gyakorol bizonyos makroszintű társadalmi/gazdasági változásokra (jelen esetben a kapitalizmus kialakulására) –, máig példaértékű.

Éppen ezért a következő megoldást választottam: a továbbiakban folytatom Fáber központi tézisének a tárgyalását, míg társadalomtörténeti érveinek kritikáját az írás végén található Függelékbe illeszttem.

Fáber, helyeselhető módon, abból indul ki, hogy a premodern korban a szokásjog és az erős társadalmi kontroll határozta meg, hogyan kell viselkedni, viszonyulni, *érezni* a családon belül (is). Ez a társadalmi ellenőrzés olyan mértékben beépült, hogy jelentős részben ellenőrzésvolta is eltűnt az egyének számára, akik magától értetődőnek tekintett, „*az emberi természetből*” levezetett „*természetes*” megnyilvánulásokat láttak a családban (is).⁷ Ennek hatását erősítette a szabályozás egy nagyon is erős eleme, a válás tilalma (majd egyes országok egyes korszakában engedélyezett, de rendkívül ritka volta [Phillips 2004]), illetve a demográfiai viszonyok, aminek következtében egy átlagos házasság mindössze tíz-egynéhány évre számíthatott.⁸

6 Az elvont szociológiai „nagy elméleteknek” egyszerre a hátránya és az előnye, hogy „*kicsi az átjárás*” (Némédi 2008: 35) a középszintű elméletek és az empirikus szint irányába. Vagy, még erősebben: „*a sikeres mezoszintű kutatás és az úgynevezett elméleti tevékenység között elég nagy mértékű a szakadás*” (Némédi 2008: 28).

7 E „prereflexív” viszonyulások iránt érzett nosztalgia a mindenkori konzervatív ideológiák alapzata – miközben, paradox módon, minden ideológia *lényegénél fogva reflexív* eszmerendszer.

8 „*Túlzás (a little overstatement) lenne azt állítani*”, hogy régen a házasságok olyan rövidek voltak – véli Roderick Phillips, s rögtön két „*bizonyítékot (evidences)*” hoz: Svédországban a 18. században az átlagos paraszti házasság akár 12–15 évig, míg Angliában az ipari forradalom idején átlagban 20 évig is tarthatott (Phillips 2004:162–163).

A paradigmátikus premodern házasság Fáber szerint „tartósságra orientált teleologikus házasság” volt (Fáber 2019: 97, 101, 104, stb.). Miután teret nyert a szerelemideológia, illetve, miután javultak a halandósági kilátások, mint egy alkalommal a fejezetcímbe is megfogalmazza, ez lett a legfontosabb folyamat: „Az együttélés kereteinek átalakulása – a tartósságra orientált teleologikus házasságtól a boldogságra orientált autotelikus párkapcsolatig” (Fáber 2019: 97) a premoderntől a késő modernig ívelő fejlődés során. A házasságok pedig e fejlemények következtében növekvő mértékben instabilakká váltak (pl. Fáber 2019: 97–98).

Korántsem melleleg 1. Talán érdemes lett volna Európán kívülre kitekinteni, és nem csak a korrektség szempontjai miatt. Emiko Ochiai (1996) hívja fel a figyelmet arra, hogy a házasságok instabilitása Nagy-Britanniában hasonló volt a 19. és a 20. században, ugyanis, amennyit „nyert” az intézmény a demográfiai viszonyok javulásával, annyit „veszített” a válási mutatók romlásával. Japánban azonban *tradicionálisan magas válási mutató* létezett, ezért a 18–19. században itt a házasságok átlagosan lényegesen hamarabb szűntek meg, mint Nagy-Britanniában (Ochiai 1996: 178, Fig. 10.5.). Japánban a 20. század középső évtizedei *nagyobb stabilitást hoztak* a házasságok terén, a válások aránya ekkor csökkent egy történelmi minimumra, csak 1985-re emelkedett ismét az 1899-es szintre (Ochiai 1996: 178, Fig. 10.6.). Hasonlóképp: néhány kelet-ázsiai *muszlim* országban a *tradicionálisan magas válási mutató* csökkent, néha nyolcadára-tizedére a második világháború után (Therborn 2014: 190).

Korántsem melleleg 2. A válások számának/arányának alakulása, például a fentiek miatt, rossz mutató a házasságok instabilitásának megragadására. Még rosszabb mutató az egyszemélyes háztartások aránya, még akkor is, ha Fáber itt Ulrich Beck és felesége könyvére tud hivatkozni: „(Beck és Beck-Gernsheim 1995: 9, 15)” (lásd Fáber 2019: 98). A második hivatkozást követő oldalon ugyanis Beckék elismerik: ennek mintegy felét a házastársukat túlélő idősek, főleg nők alkotják (Beck és Beck-Gernsheim 1995: 16). Mindezen túl, az például, hogy a fiatalok mekkora hányada él szingliként s mekkora például a szüleivel vagy egyik szülővel, nem pusztán az értékrend⁹ következménye, hanem az anyagi jólét és a kulturális hagyományok regionális/nemzeti téren változó kombinációjának eredője. Az EU (még) 28 tagállamában a 16–29 éves nők átlagosan 62,9%-a, a hasonló korú férfiak 73,3%-a él a szüleivel vagy egyik szülővel.¹⁰ Ha nagyság szerinti sorrendbe állítjuk, akkor Németország a 20. ezen a listán, utána Ausztrián és Svájcön kívül a szűkebben vett Nyugat-Európa és Észak-Európa államai következnek.¹¹ Egyébként a Fáber által hivatkozott első szöveghelyen Beckék a Németországon belüli, nem jelentéktelen regionális különbségekre hivatkoznak az egyszemélyes háztartások aránya terén (Beck és Beck-Gernsheim 1995: 9).

Korántsem melleleg 3. Érdemes rekonstruálni azt a gondolatmenetet, amelybe az előző bekezdésben említett téma illeszkedik. „*Mindemellett, mintha a párkapcsolat maga is egyszerű áru (commodity) volna*” – kezdődik a bekezdés, mivel „*Az elmúlt évtizedekben a párkapcsolati ciklusok is rövidülni kezdtek...*” – igen, a Fábernél nem létező *klasszikus modern periódushoz képest*, amelynek tulajdonságait a familisták, és ezek szerint nem csak ők, hajlamosak *visszavetíteni a valóban tradicionális korra*. Utóbbihoz képest ugyanis a párkapcsolatok cik-

9 A több mint 18 ezes szavas írásban egyetlen alkalommal sem szerepel az „értékrend”, és az „érték” is csak egyszer, felsorolás részeként. Sajnálom, ha rossz hírt kell közölnöm, de a *mainstream* szociológus olvasók túlnyomó többsége úgy fogja értelmezni a cikket, hogy „Fáber szerint az értékrend változása és a modern kapitalizmus tehet a házasságok instabilitásáról” (a kapitalizmusmotívumról lásd később).

10 Mivel a briteknél is átlag alatti, elképzelhető, hogy az uniós átlag 2020-ban nőni fog.

11 Adatok forrása: Eurostat.

lusa nem rövidült érdemben – csak éppen halál helyett tipikusan szétválással bomlik fel, ami önmagában talán nem annyira rossz hír. Ezt követi a hivatkozás az egyfős háztartások már említett terjedésére, végül a következő általánosítás zárja a bekezdést: „*Úgy tűnik, a beépített elavulás [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] (built-in obsolescence) nemcsak a nagyiparilag előállított tömegtermékeket, de az intézményes – és amint majd látni fogjuk, az intézményen kívüli – párkapcsolatokat is sújtja*” (Fáber 2019: 98). Sajnálom, de nekem nem „*úgy tűnik*”.

Még érdekesebb azonban az „intézményen kívüli [kiemelés tőlem – D. Cs.]” kitétel, szerencsére az „*amint majd látni fogjuk*” kitételrel. Bár a következő bekezdésben „*a középkori francia család*” összetételéről van szó, Csíkszentmihályi Mihály pszichológus *Flow*-könyvéből (2010) idézve. Majd még mindig ugyanezen az oldalon (Fáber 2019: 98) olvashatjuk a következő bekezdést, amely 123 szóból áll, s e terjedelem 10,5%-át az „*intézmény*” (6), a „*házasság*” (5), illetve a „*család*” (2) kifejezések teszik ki. S még mindig ugyanazon oldal alján, igaz, egy az idézetek feletti szövegrészből hivatkozva, olvasható a 3. lábjegyzet: „*Magyarországon csak 1990 és 2016 között a házasságon kívüli élettársi közösségekben élők száma 251 000-ról 1 087 000-re emelkedett, vagyis megnégyszereződött(!) (forrás: http://www.ksh.hu/sajtoszoba_kozlemenyek_tajekoztatok_2018_02_14)*” (Fáber 2019: 98).

Mivel más, erre tett utalás nincs a szövegben, csak arra tudok gondolni, hogy a szerző a jelenleg házasságon kívül együtt élő több mint egymillió embert aposztrofálja „*intézményen kívülinek*.” Bocsánat, de ez az (elavult) jogtudomány vagy (bizonyos) politikusok megközelítésének tűnik, nem szociológiai definíciónak.¹²

Apropó, az élettársak 1,5%-a – mintegy 16,7 ezer ember – elvileg házasságban él (KSH 2017: 15), igaz, *nem* a szociológiai értelemben vett tényleges élettársával – ők „*intézményen belülieknek*” számítanak?

Korábban erős állításnak vagy félreértelmezésnek tűnhetett, amikor úgy fogalmaztam, hogy Fáber pusztán egy átmeneti kornak tekinti az általam „klasszikusnak” nevezett modernitást a premodern kor és a késő modernitás között.¹³ Ez kiderül a cikk egyetlen, nem számozott táblázatából, amely 7 sorban hasonlítja össze a „PREMODERNITÁS” és a „KÉSŐ MODER-

12 Alig van tanév, amikor ne találkoznék valamely szakdolgozatban az Andorka-féle definícióval: „*Családnak nevezzük a szociológiában az olyan együtt élő kiscsoportot, amelynek tagjait vagy házassági kapcsolat, vagy leszármazás, más szóval vérségi (kivételes esetben örökbefogadási) kapcsolat köti össze*” (1997: 353). A diákok sajnálatosan ritkán lapoznak tovább, pedig Andorka a következő megjegyzést veti oda a házasságkötésnek nevezett „*jogi cselekmény*” kapcsán: „*Szociológiai értelemben házasságnak lehet mondani az említett jogi cselekmény nélküli tartós családi együttélést is. Ezt szokás élettársi kapcsolatnak is nevezni*” (Andorka 1997: 354).

13 A pontos korszakolásra pedig kísérletet sem téve. „*Premodern*” és „*késő modern*” a tanulmányban csupán ideáltípusok, s ez Fáber gondolatmenetét „*vízhatlanná*” teszi: a 17. századtól napjainkig gyakorlatilag *bármely* jelenség *bármilyen* jellege „*megmagyarázható*”, hiszen természetesen minden valóságosan létező jelenségben keverednek az ideáltípusok elemek, a modernizáció sosem azonos sebességgel halad minden dimenzió mentén, stb. Lásd például: „*A „szerető anya» – legalábbis Franciaországban – viszonylag korán, már a 17. században megjelenik, azonban – amint azt az imént láttuk – a család érzelmi háztartásában szerepet vállaló »melegszívű» apa megjelenésére egészen a 20. század végéig várni kell*” (Fáber 2019: 122; alig átfogalmazva ugyanez: 128). Tehát, bár az „*új szülőség*” a késő modern ideáltípusos jellegzetessége, érezhetően mégsem jelent problémát, hogy az „*új anyaság*” és az „*új apaság*” megjelenése között több mint három évszázados csúszás mutatkozik (Fáber 2019: 122, 128). Sőt, mivel ezen idő alatt az anya-gyerek kapcsolat elég változatosnak bizonyult, míg az apáknál, ha jól értem, erre egyszerűen nem volt még idő, Fáber úgy fogalmaz, hogy „*sokkal egyöntetűbb változást mutat... az apa és gyermekének kapcsolata. Az »új anya» meghatározásánál az »új apa» körvonalazása tehát jóval egyszerűbb feladatnak tűnik*” [kiemelések tőlem – D. Cs.] (Fáber 2019: 121). Nem értem; én eddig inkább úgy láttam, hogy a fordulat az apáktól valóságos „*paradigmaváltást*” igényel(t), így logikus módon bonyolultabb és nehezebb, mint az anyák esetében, s nem vagyok meggyőzve az ellenkezőjéről.

NITÁS” párkapcsolati típusait, s a két oszlop között álló harmadik oszlop egyesített celláiban, 90 fokkal elfordítva csak ennyit olvashatunk: „MODERNITÁS”. Fáber Ágostonnal jelentős részben azonos tanáraitól¹⁴ annak idején azt tanultam, hogy a szociológia a modernizáció tudományaként jött létre, s bár más szavakkal, de történész tanárim is egyetértettek abban, hogy a modernizáció ipari forradalom után kibontakozó szakasza a legnagyobb fordulatot jelentette az emberiség történelmében a mezőgazdaság feltalálása óta.¹⁵

Ha Fáber szerint a modernitás csak egy átmeneti szakasz, amelynek nincsenek saját jellegzetességei, pusztán a „premodern” és „késő modern” ideáltípusainak a különböző arányú keveredésével jellemezhető, akkor az egy nagyon radikális állítás, amely ennél kidolgozottabb érvelést igényelne. S azt írtam volna, hogy „a táblázatból kiderül”? A táblázat címe ugyanis: „A párkapcsolatok tipizált jellege a modernitás előtti és utáni időszakban [kiemelés tőlem – D. Cs.]” (Fáber 2019: 126). Most akkor a „késő modern” vajon a tulajdonképpeni modernitással, vagy a posztmodernitással azonos?

Ahhoz képest, hogy kulcsfogalmakról van szó, Fáber nem igazán értelmezi a teleologikus/autotelikus fogalom párt, hacsak nem körkörösen: a teleologikus házasság jellemző a premodern ideáltípusra, és viszont, a premodernitás egyik fontos jellemzője, hogy a családi kapcsolatok teleologikusak. A „teleologikus” egyébként valamilyen célra orientáltságot jelent, és a tanulmányban csak szórványos célzásokkal találkozhatunk, mi lehetett ez a cél a premodern házasság esetén: pl. mint már idéztem: „a tartósság”. Vagy, mint az absztrakt fogalmaz: „a család vagyonának és társadalmi státuszának továbbörökítésén alapuló tradicionális házasságok...” (Fáber 2019: 95), bár a premodern társadalmakban élők túlnyomó többségének nem volt vagyona. Az „autotelikus” pedig szó szerint azt jelenti, hogy „öncélú”, s itt a recenzens már érez némi ingert a szőrszálhasogatásra: használható-e az „ön-”, ha nem egyénre, hanem egy társas kapcsolatra irányul?¹⁶ Illetve, ha az autotelikus kapcsolat elsősorban a saját és a partner boldogságára irányul (Fáber 2019: 97, 101, 106, 115, 126, 127, 128), vajon tekinthetjük-e a boldogságkeresést egyfajta telosznak...?

Fáber szerint az autotelikus párkapcsolatok immanens jellemzője az állandó kommunikáció, „az érzelmek szüntelen [kiemelés tőlem – D. Cs.] kommunikációja” (Fáber 2019: 127), a párkapcsolat jellegére vonatkozó közös reflexió,¹⁷ sőt „a késő modernitás reflexiós kényszere [kiemelés tőlem – D. Cs.]” (Fáber 2019: 103) vagy a „diskurzíválás... szüntelen kényszere [kiemelés tőlem – D. Cs.]” (Fáber 2019:127), sőt „diskurzív alkoholizmusa”¹⁸ (Fáber 2019: 127), illetve a „szimmetriára törekvés”.¹⁹ „A kapcsolatok történeti elmozdulása az általam „autotelikus párkapcsolatnak” nevezett kapcsolati forma felé kétségkívül [kiemelés tőlem – D. Cs.] a felek közötti viszonyok demokratizálódásának irányába hat” – fogalmaz

14 Tisztelettel: mindenekelőtt Némedi Dénestől és Wessely Annától.

15 Ha szakirodalmi hivatkozással jobban mutat: a sztártörténész Hariri (2017) és Sir Anthony Giddens (1990) egyaránt ezt állítják.

16 Fáber is reflektál az ellentmondásra, bár azt nem ítéli olyan mértékűnek, hogy fogalomhasználatát felülvizsgálja; legalábbis erre utalnak az ilyen megnyilatkozások: „a rendi társadalom teleologikus házasságával szemben a késő modernitás autotelikus intim viszonyainak nélkülözhetetlen alkotóeleme a szimmetriára törekvés, ami könnyen konfliktusba kerül a narcisztikus én grandiózus igényeivel” (Fáber 2019: 104). Grandiózus?

17 Pl. „a késő modern kapcsolatok transzparencia, reflexió, egyenlőség, méltányosság stb. iránti igénye” (Fáber 2019: 112).

18 A kulcsszavak között is szereplő kifejezés.

19 Fáber 2019: 104; másként fogalmazva: pl. 106 vagy 124.

szerzőnk ismét az absztraktban (Fáber 2019: 95). Az autotelikus kapcsolatok ezen sajátosságai teszik instabilabbá a kapcsolatokat.

Hm. A recenzens eddig is úgy gondolta, hogy az érzelmekre alapozott kapcsolatok, természetesen, lényegesen instabilabbak, különösen, hogy a „push”, tehát az egyéneket házasságba/családba „szorító” gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők lényegesen meggyengültek (pl. Dupcsik és Tóth 2008, 2014). De az a gondolat, hogy ez a tendencia a „kényszeres kommunikáció és reflexió” jelenségegyüttesén keresztül nyilvánul meg és fejti ki hatását – a 2010-es évek Magyarországról szemlélve minimum ironikus hatást kelt. Igaz, az „autotelikusság” csak a késő modern *ideáltípusának* jellegzetessége, s már Weber is megmondta, hogy „kevés olyan eset van..., amikor a reális cselekvés akárcsak közelítőleg úgy játszódik le, ahogy az ideáltípusban meg van konstruálva” (Weber 1987: 42). Fáber ráadásul „levédi” magát, újra meg újra arról ír, hogy a tényleges viszonyok csak *elmozdulnak* az ideáltipikus késő modern állapotok felé.

Azonban éppen a tanulmány kulcstézisénel Fáber kénytelen egyértelműbben fogalmazni: a modern párkapcsolat autotelikus – amíg az első gyerek meg nem születik, mert annak érkezése visszakattintja a kapcsolatot teleologikusnak. Ugyanis „a gyerek megszületése jelentős változást idéz elő a párkapcsolatban, amely így a »nagy lánggal égő«, »romantikus« szakaszból szükségszerűen átlép egy olyan konzolidált szakaszba, amely – legalábbis a gyerekek felcseperedéséig – az autotelikus kapcsolatot ismét a teleologikus modellhez közelíti (Fáber 2019: 123).

Hogyan képes ilyen hatást kiváltani a gyerek(vállalás)? A recenzensre kicsit elidegenítően hatott, hogy a szerző ennek magyarázatakor időnként afféle „szociológiai szabadverseket” hömpölyögtet,²⁰ de aztán eljut a mind az elméleti, mind az empirikus/középszintű szociológia számára megragadható fogalmazáshoz:

Paradox – de a késő modernitás mindent elbizonytalanító logikájából következő – módon azonban az autentikusságot itt éppen nem a társadalmi kényszerek alóli felszabadulás, hanem a gyerekneveléssel járó kényszerek többé-kevésbé önkéntes vállalása, az egyébként sérülékeny és szinte bármely pillanatban felszámolható párkapcsolat legyökerezése, becsatornázása jelenti, amely így több-kevesebb sikerrel mentesíti a feleket a közös értelemadás és döntéshozatal folyamatos kényszere alól (Boltanski 2004: 141 nyomán...)²¹ (...) A gyerek olyan hosszú távú és alig-alig felbontható kötelezettségvállalást jelent, amely a „folyékony modernításban” (Bauman 2003: 43) az élet egyéb szféráiban ma már szinte elképzelhetetlen (Fáber 2019: 123).

A tanulmánnyal kapcsolatos eddigi és még hátralévő kritikám ellenére e fontos tézissel magam is egyet tudok érteni: meggyőződésem, hogy napjainkban a szülő-gyerek kapcsolatok döntő többsége *stabilabb*, mint az *átlagos* partnerkapcsolatok. Ezt a stabilitást nem elsősorban az érzelmek „okozzák”, noha a szülő-gyerek kapcsolatban megjelenhetnek és meg is jelennek intenzív érzelmek is – a recenzens ezt nem csak a szakirodalomból tudja. Ahogy azt

20 „A gyerekvállalás az életvilág további fragmentálódásának megálljt parancsoló bástyaként nem egyszerűen menedéket nyújt az anya számára a munka világának lélekölő rutinjával vagy bizonytalanságával szemben (Beck és Beck-Gernsheim 1995: 106) és megalapozza pozitív önértékelését (Beck és Beck-Gernsheim 1995: 137), de a világ általános elvárásztalanodása közepette a »visszavarázsszítás« eszköze is egyben (Beck és Beck-Gernsheim 1995: 37), mindenekelőtt pedig az »autentikus« – szülői – lét záloga...” (Fáber 2019: 122). A bekezdés valóban a háromszor is hivatkozott német házaspár gyakran metaforikus stílusát tükrözi, amelyet a recenzens is kedvelt – mígnem egyszer kénytelen nem volt mikroszkóp alá helyezni egyik művüket (Beck és Beck-Gernsheim 2016, lásd Dupcsik 2017).

21 Boltanski, Luc (2004): *La condition foetale. Une sociologie de l'engendrement et de l'avortement*. Párizs: Gallimard.

sem, hogy ezek az érzelmek nem mindig, nem okvetlenül, nem tisztán pozitív érzelmek.²² Ráadásul az is „jogos”, hogy Fáber visszaköti a gondolatot a reflexivitás téziséhez is, tehát hogy ezt a kapcsolatrendszerét általában önként vállalt kényszerek stabilizálják.²³

Azt viszont már nem tudom elfogadni, hogy a késő modern családokban/kapcsolatokban csupán ez a binominális eloszlás létezne, hogy nincs semmi hibridizáció, hogy a bizonytalanságredukáló szerepet nem látja el a gyerekprojekttel „vetekedő” hatékonysággal pl. a „különben hajléktalan leszek” típusú kiszolgáltatottság, a „baszogatás, bocs, az általam preferált Berne-féle tranzakcionista játszmák (game) elviselésére még mindig ő a legalkalmasabb” típusú (tipikusan nem tudatos) megfontolások, a „meghalok, ha vissza kell mennem az anyámhoz” vagy „ennél jobbat úgysem kapok” típusú realizmus. Vagy egyszerűen a gyávasággal vegyes ostobaság²⁴ stb.

A Függelék előtti utolsó két gondolat valójában egy: a makrostrukturális „meghatározottság” kérdése és Fáber (egyébként erős) normatív/ideológiai hangsúlyai erős kapcsolatban állnak egymással. Nézzük először talán ezt az idézetet:

A párkapcsolatok „korai” felbomlásának hátterében *valójában* nem a „felelősségvállalástól” vagy az „elköteleződéstől” való félelem, esetleg a „rossz kommunikáció” áll, hanem *azok a makrostrukturális változások, amelyek – akár közvetlenül okozzák e tüneteket, akár más csatornákon keresztül*, de – olyan terheket rónak az érintett felekre, amelyek korábban – száz évvel vagy akár csak néhány évtizeddel ezelőttig – egyáltalán nem is léteztek, és amelyek *nyomása alatt* [kiemelések tőlem – D. Cs.] a boldogságra orientált párkapcsolat jóval hamarabb felbomlik, mint a tartósságra orientált házasság tradicionális formája. Egy pszichológiailag, intellektuálisan, érzelmileg vagy szexuálisan nem kielégítő kapcsolat, amely akár csak néhány évtizeddel ezelőtt is évtizedeket kibírt, ma az egyéni boldogságkeresés ideológiájának belsővé tételével néhány év vagy hónap után felbomlik (Fáber 2019: 127).

Az érvelés *logikája* nagyon ismerős lehet: nem az egyének tehetnek párkapcsolati kudarcokról, hanem a Társadalom, pontosabban, a tanulmány más részeiből kiderül, az a gonosz Sátán, amelyet Kapitalizmusnak neveznek (pontosabban: Fáber „*neoliberalizmusnak*” vagy „*neoliberális kapitalizmusnak*”²⁵ nevezi, összesen 16 alkalommal, lásd Függelék). A „*boldogságkeresésnek és a vágykielésnek a késő modernitás – és a neoliberális kapitalizmus – uralkodó ideológiája*” tehet mindenről.

22 „Egy olyan világban, amely többé már nem biztosít kiszámítható karrierutakat és stabil munkahelyeket, a projektszerű termelés és munkavégzés folyamatosan az egyik városból vagy országból a másik felé tereli az embereket, a párkapcsolatok felbomlása és felbontása pedig egyre kevesebb akadályba ütközik, a gyerekvállalás az élet egyik leghosszabb kihatású, egyszerre idegőrlő és feszültségekkel teli döntése (Bauman 2003: 42–43 nyomán)” (Fáber 2019: 123).

23 „Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a párkapcsolat efféle gyerekvállalás általi legyökerezése a késő modernitásban többé már nem evidencia, hanem maga is gyakran – bár a különböző társadalmi osztályokban és miliókben feltehetően igen eltérő mértékben – a felek közötti reflexív egyeztetés eredménye, és ebben az értelemben »önként vállalt rabság«, amelyet természetesen az egyéni és az osztályhabitus továbbra is kondicionál. A felek Odüsszeuszként a hajó árbócahoz kötöztetik magukat, mert tudják (vagy érzik), hogy a szirének szigete mellett elhajózva nem tudnának ellenállni a szirénhangok csábításának” (Fáber 2019: 123). Ha már Odüsszeusz akciója, akkor kérek szépen egy tiszteletteljes biccentést Jon Elster felé... (1979). Köszönöm.

24 Amely ugyancsak lehet „önként vállalt kötelék”, lásd a mai Magyarország egyik tipikus túlélési stratégiáját.

25 Időnként jelzős szerkezetben, máskor kötőszavakkal, kétszer perjellel összekapcsolva szerepel *neoliberális/neoliberalizmus és kapitalizmus* (Fáber 2019: 106, 108, 109, 114, 115, 122, 123 stb.).

„Ha a tradicionális házasság volt a Marx által bírált, ám a tőkés viszonyok által szerencsésen felszámolt rendi társadalom, akkor a késő modern párkapcsolat lenne a kapitalizmus: olyan új gazdasági és társadalmi jelenség, amely legalább annyi problémát létrehoz, mint ahányat megold, meghaladása pedig bár kívánatos lehet, ennek lehetséges módjai azonban egyelőre igen bizonytalanok” (Fáber 2019: 128). Kitűnő metafora! Hiszen a marxistákat is elsősorban vagy kizárólag a fennálló (vagy egyes országok egyes korszakaiban a még létre sem jött) kapitalizmus radikális elutasítása motiválta, s valahányszor lehetőségük nyílt rá, már úgy elkezdtek annak lerombolását, hogy fogalmuk sem volt arról, mit kezdenek majd a romokon.²⁶

Szerzőnk mindenesetre a régi vágású marxistáknál sokkal *bizonytalanabban*²⁷ igenli azokat a mozgalmakat, amelyek a társadalmi rendszer megváltoztatását tűzik ki célul, s amelyek – a neoliberális kapitalizmus megdöntésén keresztül – nyilván automatikusan megoldják majd a családi/párkapcsolati problémákat is.²⁸ Szerzőnk ugyanakkor sokkal biztosabb az „ellenfél” kilétében: mindazok a tanácsadók, pszichológusok, *choaching* szakértők, akik – legalábbis saját bevallásuk szerint – segíteni próbálnak az egyének (pl. párkapcsolati)²⁹ problémái „megoldásában” (s azok, akik igénylik vagy elfogadják ezt a „segítséget”, lásd később). Hogy mi ezzel a baj? Ami a fundamentalista marxisták (mondjuk így, kommunisták) baja volt a reformista marxistákkal, majd a nem marxista szocialistákkal/szocdemekkel: ha jobbá teszik a kapitalizmust, akkor ezáltal meghosszabbítják annak átkozott életét is. Ha „visszakérdezzünk”: nem lehet, hogy ezáltal a kapitalizmus alatt élő százmilliók élete is kicsit könnyebbé válhat?, akkor a „válasz” az lehetne: annál rosszabb, mert az a hálátlan dög proletariátus, ha többet veszíthet, mint a láncait, a végén még nem robbantja ki azt a forradalmat, amelynek mi lennénk a menedzserei...

Nyomasztó dolog az infláció, még a fogalmak terén is: annyit használták a „forradalmat” átvitt értelemben (vagy pl. jó néhány puccsra is), hogy Fáber szükségét érzi az „ontológiai” jelző hozzáillesztését, jelezve, hogy *igazi* forradalomra gondolt. Mindazok pedig, akik „a valóság átalakítása helyett a valósággal kapcsolatos szemlélet átalakítása felé” (Fáber 2019: 115) fordulnak, akár tudatosan, akár egy marxi „hamis tudat” vagy bourdieu-i „illúzió” által megmételvezve, valójában *ellenforradalmárok*.

Mindazon olvasóim számára, akik eljutottak idáig, de nem olvasták Fáber Ágoston tanulmányát, hangsúlyoznám, hogy ez *nem* egy rosszindulatú, élcelődő, tudatos félreértelmezés. Ellenkezőleg, terminusról van szó, az „*episztemológiai ellenforradalom*” kifejezés 9-szer szerepel a cikkben, többek között a kulcsszavak között (Fáber 2019: 95), vagy ilyen szövegek környezetben:

26 Utólag tudjuk: egyes marxisták *ad hoc* megoldásokból, rögtönözve létrehoztak egy a kapitalizmus számos formájánál elnyomóbb és kizsákmányolóbb rendszert, majd akkor is ragaszkodni próbáltak hozzá, amikor kiderült, hogy egy történelmi zsákutca. A mai neomarxisták, ha jól tudom, tagadják, hogy ez a próbálkozás valaha is alternatíva lett volna, állításuk szerint ugyanis a szovjet típusú rendszerek valójában mindig is a kapitalista világgazdasági rendszer részét képezték. (De erről részletesebben inkább máskor.)

27 Amiről nem ó tehet, hanem a „*késő modernitás/neoliberális kapitalizmus elbizonytalanító viszonyai...*” (Fáber 2019: 122).

28 Óvatosságra intenek. Az 1960–70-es évek feministái is ezért „rágtak be” a korabeli „forradalmárokrá”, mert azok azt javasolták nekik, hogy előbb döntsék meg együtt (a srácok vezetésével) a kapitalizmust, s ettől máris megszűnik a *nők problémája* is...

29 Apropó: a gyerekevelés terén is. Fáber mintha „letudná” a szülőség kínjait azzal, hogy „*teleologikus, és kész*”.

A boldogságkeresés uralkodó ideológiájával összhangban a jóléti állam korára jellemző társadalmi mozgalmak *ontológiai forradalmát* fokozatosan felszámolja az *episztemológiai ellenforradalom*, amely „a világ jobbítása” vagy a társadalmi viszonyok átalakítására irányuló kollektív erőfeszítések helyett az egyén tudati folyamataiba kíván beavatkozni, az egyén pszichés és érzelmi homeosztázisát igyekszik a fennálló társadalmi valósághoz igazítani (Fáber 2019: 128).

Vagy: a korábbi korszak...

...társadalmi mozgalmaira jellemző „ontológiai forradalmat” fokozatosan maga alá gyúri az „episztemológiai ellenforradalom”, amely megelőz a szenvedést okozó problémák egyéni „átkeretezésével”, a társadalmi viszonyok romlásával szemben fellépőket pedig medikalizálja és patologizálja... Az „episztemológiai ellenforradalom” mindemellett ideologikus célokat is szolgál, amennyiben felszámolja az uralkodó osztályoknak kedvező társadalmi renddel szembeni ellenállás és kollektív cselekvés (társadalmi mozgalmak) lehetőségét. Kizárólag az uralkodó osztály domináns pozíciójának megtartását segíti elő, ha az alávett helyzetben lévők a társadalmi valóság átalakítása iránti igényeiket a valósággal kapcsolatos reprezentációik átalakításában szublimálják (Fáber 2019: 115).

Ez az a pont, ahol abbahagytam a tanulmány további értelmezését. Végtelenül szomorú vagyok, hogy a rendszerváltást gyerekként megelőző nemzedékben vannak olyan okos, tehetséges értelmiségiek, akik a múlt ismeretében is belemásznak ugyanazokba az intellektuális csapdákbá, mint megannyi elődjük, több generáción át; hogy automatikusan előfeltételezik, hogy a társadalom erőszakos megváltoztatására irányuló törekvés azonos a „*társadalom jobbitásának szándékával*”; hogy úgy vélik, egyelőre csak virtuálisan, de „jogukban” áll boldogtalanságot elvárni azoktól a lúzerektől, akik nem hajlandók részt venni a „forradalmukban”...

Arthur Koestler jut eszembe, aki az 1930-as évek elején, hívó kommunistaként³⁰ tapasztalta meg, milyen a Párt viszonya a családhoz és a szexhez:

Ami a „szexuális vágyat” illeti, habár létét hivatalosan elismerték, mi mégis bizonytalanok voltunk felőle. A monogámia és a család intézménye a gazdasági rendszer termékei; individualizmusra és képmutatásra nevelnek, az osztályharctól eltávolító magatartásra, amit teljes egészében el kell utasítani; a burzsoá házasság csak a prostitúciónak egy társadalmilag elismert formája.

De a promiszkuitás ugyanígy a Rossz Dolgok közé tartozott. A Pártban Oroszországban és külföldön egyaránt virágzott, amíg csak Lenin meg nem tette híres kijelentését a Pohár Víz Elmélete ellen (azaz a népszerű maxima ellen, miszerint a nemi aktus nem nagyobb jelentőségű, mint a szomjúság oltása egy pohár vízzel).

Tehát a burzsoá erkölcs Rossz Dolog. De a promiszkuitás is Rossz Dolog, és az egyetlen helyes, konkrét viselkedés a szexuális vágygal szemben a Proletár Erkölcs. Ez annyiból áll, hogy az ember megházasodik, hű marad párjához és proletár gyerekeket csinál. De hát ez nem ugyanaz, mint a burzsoá erkölcs?

30 Koestler, miután az 1930-as évek második felében látta, hogy ez a „forradalomra” hivatkozó társaság mit művel a *valóban* forradalmi Spanyolországban, illetve megtudta, hogy hány millió embert, köztük fanatikus híveit gyilkolta le az egyetlen országban, ahol hatalomra jutott, szakított a mozgalommal – de még képes volt *belülről* leírni az *áldozatok* gondolkodásmódját. Koestler azóta már nem divatos szerző, utóljára akkor került be a világsajtóba, amikor feministák követelték a mellszobra eltüntetését az edinburgh-i egyetemről, mivel „kiderült”, hogy erőszaktevő (*rapist*). Az egyetlen „bizonyíték”, hogy egy áldozata a megerősakolásáról beszélt, *állítólag*, egy *dinner party*-n, mintegy fél évszázaddal az eset megtörténte után, s ezt, 15 évvel Koestler halála után, meg is írták http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/244230.stm. Lehet, hogy az emberiség tényleg reménytelen.

– A kérdés, elvtársam, mutatja, hogy te mechanikus és nem dialektikus fogalmakban gondolkodsz. (...) A házasság intézménye, ami a kapitalista társadalomban a burzsoá bomlás része, az egészséges proletár társadalomban dialektikusan szerepet vált (Arthur Koestler: A bukott Isten).³¹

Talán ez lehet a válasz Fáber Ágoston tanulmányt záró töprengéseire:

Kérdés, hogy a modernizáció és a felvilágosodás vívmányait a neoliberalizmus doxikus és toxikus ideológiája nélkül meg lehet vagy kell-e tartani. Hosszú távon meg lehet-e úgy zabolázni a kapitalizmust, hogy közben nem mondunk le a felvilágosodás és a modernizáció vívmányairól, főleg, hogy tudjuk, a tradicionális házasság erodálódását és a késő modern párkapcsolatok váltságát messze nem írhatjuk kizárólag a neoliberais kapitalizmus számlájára. Ezek a folyamatok ugyanis már a baloldali kritikai társadalomtudomány számára oly fontos felvilágosodással, szekularizációval és modernizációval elkezdődtek (Fáber 2019: 131–132).

– s e mondatokkal véget ér a tanulmány.

Függelék. A társadalomtörténeti érvelés

„[1]³² Az ipari forradalommal a kiterjedt, több generáció együttélésére épülő család vagy háztartás helyett [2] a nukleáris családmodell kezd el terjedni, és azt mondhatjuk, hogy [3] Európa döntő többségében a 20. század közepére kétségkívül ez a forma válik uralkodóvá, [4] jöllehet Magyarországon már a 20. század elején is ez tekinthető domináns családtípusnak [5] (Tóth 2017: 52)” (Fáber 2019: 100).

- Ad 1. Bármennyire népszerű nézet, gyakran még szakmai körökben is, hogy a tradicionális korszakban a több generáció együttélése által jellemzett nagycsalád vagy kiterjesztett család lett volna az uralkodó, ez gyakorlatilag mítosznak tekinthető. „Vissza-visszatérő sztereotípiá a 30–40 tagú, három-tíz családból álló együttesek emlegetése. ...azonban a történészek... az 1784–87. évi első magyarországi népszámlálás közzétett összesítő eredményeinek elemzése alapján azt találták, hogy a háztartások átlagos taglétszáma Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban együttvéve 5,28 fő volt” (Andorka 2001: 181). Ezt az átlagot azonban a horvátországi átlag 8 fő vitte fel ilyen „magasra”.
- Ad 2. A tradicionális korszakban valójában a nukleáris és mozaikcsalád volt a tipikus. Jó évszázaddal azelőtt, hogy az ipari forradalom érdemben éreztette volna hatását Magyarországon, *családonként átlag 1,12 házas férfi* élt, az ország nagyobb részén kevesebb, négy nagyobb tájegységen pedig, mint például az Észak-Dunántúl egy része Pozsony vármegyével, a Felső-Tisza vidékétől Kárpátalja felé húzódó régió, Székelyföldön, stb. *családonként átlag kevesebb mint 1,0 házas férfi* élt (Faragó 2001: 58). Lásd még Andorka és Faragó (1983). Arról, hogy Fél Edit és Hofer Tamás (2010) amúgy zseniális könyvében is hogyan „érti félre” saját adatait, annak érdekében, hogy „kiterjesztett családokat” láthasson a tradicionális világban, lásd Dupcsik (2015).

31 Koestler (1994: 147–148).

32 Az idézett mondat állításait én számoztam meg – D. Cs.

- Ad 3. Csak egy példa: Peter Laslett (1972) kutatásai szerint a 16. század végétől a 19. század végéig tartó hosszú korszakban Angliában átlag 4,74 tagja volt egy háztartásnak. Tomka Béla pedig Európa 20. századi társadalomtörténetéről szóló áttekintésében úgy találta, hogy 1900-ban Írországból volt a legmagasabb az egy háztartásban élők számának átlaga: 4,9 fő (Tomka 2013: 64). Diákom értelmezte már úgy a fenti adatokat, hogy „*tehát nagycsalád...*”, de ezt akkor sem tudtam méltányolni.
- Ad 4. és 5. Több mint ironikus: Tóth Olga tanulmányában éppen a hivatkozott oldalt megelőző utolsó mondatban említi, hogy „*egy bizonyosfajta tradicionális pluralizmus (Dupcsik–Tóth 2014) jellemezte a múltban is a magyar családokat*” (Tóth 2017: 51). Majd Tóth az egész hivatkozott tanulmányában éppen azt mutatja be, hogy az első világháború előtti Hajdúdorog egyfajta „*demográfiai zárvány*” volt, tehát ahol az országosan egy nemzedékkel korábban általános viszonyok uralkodtak még az 1890-es évektől 1914-ig tartó korban is. Mindenekelőtt a mai szemmel nézve szinte hihetetlen halálozási mutatók³³ miatt Hajdúdorogon a 20. század elején még mindig a nukleáris (és mozaik-) család dominált.

Ironikus: Fáber mintha névértéken elfogadná a familista, vagy általában a konzervatív kollégák mitikus képét a „harmonikus premodern kisvilágokról”: „*dulák, coachok, babajóga-oktatók, motivációs trénerok, életmódfesztiválok és önismereti csoportok katalizálják és kapitalizálják azt a lelki munkát, amelyet korábban a tradicionális családban vagy a szekularizáció előtt – ezzel nagyjából átfedésben [sic! – D. Cs.] – a vallási közösségekben magától értetődő módon (és ellenszolgáltatás nélkül) végeztek*” [kiemelés tőlem – D. Cs.] (Fáber 2019: 100). Vita helyett inkább csak felmutatom ezt az idilli képet, amely kedvelésében a késő modern, úgy tűnik, képtelen meghaladni a modernitást.

„Mivel az 1950-es évektől a nők tömegesen munkába álltak – korábban is dolgoztak, de leggyakrabban a ház körül, és inkább csak házasságkötés előtt...” (Fáber 2019: 107).

Ismét egy szívósan velünk élő mítosz. „A lehető legegyszerűbb eset az lenne, amikor az egész család kizárólag a családfő béréből él, amelyet egy bizonyosfajta munkáért kap, a ledolgozott napok arányában. A bevételek költségvetése csak egyetlen szlopból állna. (...) Azok a szerzők, akik tárgyalták a bérek kérdését, implicite mintha elfogadnák azt, hogy az európai dolgozó népség így módon kialakult családokból tevődött össze. *Ez a családtípus valójában igen ritka, ha létezik egyáltalán; nekem legalábbis sohasem sikerült felfedeznem* [kiemelés tőlem – D. Cs.]” – e sorokat több mint hét évtizeddel az 1950-es évek előtt publikálta Fréderic Le Play (1993: 48), aki a korban szokatlan módon szinte egész Európában interjúzott munkás- és parasztcsaládok körében, Magyarországon is.

Tomka Béla már említett művének 3.8. táblázatában közli a nők arányát a munkavállalók között, 14 európai országban. 1900-ban a legmagasabb érték 37,3% volt (Dániában), a legalacsonyabb 24,3% (Hollandiában). Egészen a 20. század közepéig valamennyi országban (pl. a hadviselőket és a semlegeseket is beleértve) ugyanebben a sávban mozogtak az értékek, amelyek aztán a második világháború után valamennyi (értsd: kelet- és nyugat-európai) országban nőni kezdtek. 1990-ben a legmagasabb arány 47,8% volt (Svédországban), a leg-

³³ A Tóth Olga által vizsgált 289 családban 1712 gyerek született (átlagosan 5,9) – de a gyerekek 45,2%-a meghalt a 18. éve betöltése előtt (2017: 58). Az átlagosan 20,2 éves korukban házasodó nők 56,7%-ának élt mindkét szülője a házasság időpontjában – az átlagosan 25,8 éves korukban házasodó férfiak 37,2%-ának (Tóth 2017: 61).

alacsonyabb 36,8% (Olaszországban).³⁴ Az összes többi ország mutatói, beleértve Magyarországot is, a két évszám közötti korszakban mindvégig e „szélső” értékek között mozgott. Magyarán: volt egy szignifikáns növekedés az 1950-es években, de hogy „akkor kezdtek volna a nők dolgozni...”

„Leggyakrabban a ház körül...?” Magyarországon pl. a gyáriparban dolgozók 26,8%-a volt nő, túlnyomó többségében munkás – már 1891-ben (Koncz 1984).

„Ariès franciaországi tapasztalatainak ellentmondva Gyáni úgy véli, Magyarországon már a kora újkorban létezett a bensőséges szülő-gyerek és anya-csecsemő kapcsolat. Az általa idézett 20. század végi [sic! – D. Cs.] naplóbejegyzések egy szülés előtt álló nő, Keli [sic! – D. Cs.] Lajosné boldogságáról és kétségeiről, a gyermekvárás ambivalens izgalmairól és előkészületeiről számolnak be. A bejegyzések arra utalnak, hogy a születés körüli aggodalmak még ekkoriban sem voltak indokolatlanok: „Oh! Bárcsak már túlestem volna mindenem, mert nagyon szörnyen félek a [szülés utáni] lebetegedéstől. Oh! Csak nem fog az életembe kerülni!” (Gyáni 2014: 14–15)” (Fáber 2019: 120).

Philippe Ariès nem „tapasztalta” a kora újkori francia viszonyokat, hanem tanulmányozta. Gyáni valóban „ellentmondott” Ariès-nek (vagy Elisabeth Badinternek, illetve, egy idézett kollégán keresztül Arthur E. Imhoffnak is [Gyáni 2014: 13–14]), de különösebb érvelés nélkül. A szülés – a dualizmus korában valóban életveszélyes – közeledtétől való aggodalom miért támasztja alá, hogy „létezett... a bensőséges szülő-gyerek kapcsolat” (ráadásul „már a kora újkorban”)? Az 1 (egy) fő, nevezetesen Keil Lajosné által „1895 és 1903 között [tehát a 19. század vége, 20. század eleje – D. Cs.] vezetett napló...” (Gyáni 2014: 14) kétségkívül érdekes forrás, de el nem tudom képzelni, mit is „bizonyítana” a szóban forgó tanulmány tézisei közül.

Végezetül: a „neoliberalizmus” furcsa karrierje. Az 1970-es évek legvégén lép a nemzetközi politika porondjára az az irányzat, amelyet Margaret Thatcher (brit miniszterelnök, 1979–1990)³⁵ vagy Ronald Reagan (amerikai elnök, 1981–1989) személyesített meg, s amelyet az angolszász országokban neokonzervativizmusnak neveznek. Itt ugyanis van hagyománya annak, hogy kulturálisan konzervatív csoportok gazdaságilag a „kevesebb állam – több piac” mellett érvelnek. A kortárs francia és német megfigyelők viszont, akik országában a konzervatívok és a mainstream baloldal egyaránt hagyományosan etatista (nem is beszélve a szélsőbalról és szélsőjobbról), ezt neoliberalizmusnak nevezték, miközben az Egyesült Államokban a „liberális” éppen egyfajta balközép, szociálisan érzékeny etatizmust jelöl. Furcsa látni, hogy Fáber még mindig a születése körüli korszak ideológiai homokszájkait püföli – bár, visszavonom, annyi logika legalább van benne, hogy az illiberalizmus manapság talán még piacképesebb ideológia, mint annak idején.

34 1990-ben a termékenységi mutató is Olaszországban volt a legalacsonyabb a vizsgált európai országok között (Tomka 2013: 17). Ennyit arról a roppant népszerű „naiv szociológiáról,” amely szerint „növekvő női munkavállalás → csökkenő születési mutató”.

35 1975-ben a hatalomra jutott brit Munkáspárt népszavazást írt ki arról, hogy maradjon-e az Egyesült Királyság a Közös Piacban (az EU elődszervezetében). A neten könnyen lehet találni képeket a brit (ellenzéki) konzervatívok frissen megválasztott vezetőjéről, a később legendásan kiskosztümös Thatcherről, amint európai zászlókkal díszített pulóverben *kampányol* a „maradás” mellett... (a brit szavazók mintegy kétharmad akkor erre is szavazott). 2020 elején, a közelgő Brexit perspektívájából úgy tűnik, hogy a történelemnek néha van humorérzéke.

Nagyobb gond, hogy ezt az egyes országok bizonyos rövid periódusaira alkalmazható címkét Fáber rendszeresen³⁶ a (valamennyi értelmezés szerint több száz éves) kapitalizmus szinonimájaként és/vagy állandó jelzőként használja.

„Az élethosszig tartó *hosszú házasság* helyett – a felvilágosodás, a modernizáció, a racionalizáció, az individualizáció és a szekularizáció mellett nem kis részben a (neoliberális) kapitalizmus logikájának hatására, amely az azonnali szükségletkielégítésre, a szubjektum örömszerzésére és a társadalmi kötöttségek felszámolására ösztönöz – az érzelmileg is kielégítő jó párkapcsolat kerül fókuszba. Másképpen fogalmazva: *a tartósságra orientált teleologikus házasság helyett a boldogságra orientált autotelikus párkapcsolat* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] kerül előtérbe” (Fáber 2019: 101). A felvilágosodás a 18. század második felében kezdődött, a modernizáció – talán 1500 körül, majd a 18. század végén kapott új lendületet, stb. A „neoliberalizmus” egyes országok gazdaságpolitikájának címkéje az 1980-as és 1990-es években, egy-egy országban tipikusan csak pár éves periódusokra. Mégis, ha jól értem, ezek a tendenciák együtt tehetnek a boldogság utáni vágyunkról – és hogy éppen ezért direkt boldogtalanok kell lennünk a következő rendszerváltásig.

Apropó: nem lehet, hogy a szerzőt egyfajta *látens módszertani nacionalizmus* mozgatja? Elvégre a magyarok hagyományosan, bármely nemzetközi összehasonlító felmérés szerint dobogós helyezést foglalnak el a legboldogtalanabb nemzetek között. Mit gondolnak, az Eurobarometer két évvel ezelőtti vizsgálata szerint az „*Ön mennyire boldog a családi élete terén?*” kérdésre adott válaszok alapján Magyarország hányadik az EU28-ban?

23. (Eurobarometer 2017: 23).

És az „*Ön mennyire boldog, hogy az országában* [nálunk természetesen úgy kérdezték: Magyarországon] *élhet?*” kérdés alapján vajon hányadik?

28., tehát utolsó (Eurobarometer 2017: 30). Biztos a (neo)liberalizmus tehet róla, meg a Tudjukki.

Hivatkozott irodalom

- Andorka Rudolf (1997): Bevezetés a szociológiába. Budapest: Osiris.
- Andorka Rudolf (2001): Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Andorka Rudolf és Faragó Tamás (1983): Pre-industrial household structure in Hungary. In *Family Forms in Historic Europe*. Richard Wall, Jean Robin és Peter Laslett (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 281–307.
- Bauman, Zygmunt (2003): *Liquid Love: On the Fragility of Human Bonds*. Cambridge: Polity.
- Beck, Ulrich és Elisabeth Beck-Gernsheim (1995): *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich és Elisabeth Beck-Gernsheim (2016): *Táv szerelem/Táv szeretet: Életformák a globális korszakban*. Szeged: Belvedere.
- Csikszentmihályi Mihály (2010): *Az öröm művészete. Flow a mindennapokban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Dupcsik Csaba (2012): A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák, különös tekintettel a familizmusra. *Demográfia* (55)2-3: 123–135. Hozzáférhető: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2012_2-3/Dupcsik.pdf.
- Dupcsik Csaba (2015): A tradicionális család konstrukciója a magyar társadalomtudományokban. *socio.hu* (2): 101–123. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.2.101> Hozzáférhető: http://socio.hu/uploads/files/2015_2/dupcsik.pdf.

³⁶ Ha nem is mindig.

- Dupcsik Csaba (2016): Gleccserre építve. A család intézményének esszencializálása. In *Magyar Tudomány* (2): 133–141. In Takács Judit (vendégszerk.) *Családszociológiai kutatások Magyarországon a 21. század elején*. Hozzáférhető: <http://www.matud.iif.hu/2016/02/02.htm>.
- Dupcsik Csaba (2017): Furcsa párok, mobilos anyák és saját-kultúrárs vesék. Recenzió Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth: *Távszerelem/Távszeretet: Életformák a globális korszakban*. c. művéről. *socio.hu*. 2: 70–79. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2017.1.71> Hozzáférhető: https://socio.hu/uploads/files/2017_2/dupcsik_rec.pdf.
- Dupcsik Csaba és Tóth Olga (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* (51)4: 307–328.
- Dupcsik Csaba és Tóth Olga (2014): Family systems and family values in twenty-first century Hungary. In *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies*. Rajkai Zsombor (szerk.). Leiden: Brill, 210–249.
- Elster, Jon (1979): *Ulysses and the Syrens. Studies in Rationality and Irrationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére. In *Történelmi demográfiai évkönyv 2001*. Faragó Tamás és Óri Péter (szerk.). Budapest: KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet, 19–63.
- Fáber Ágoston (2019): Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt.” *Replika* 110: 95–133. DOI: <https://doi.org/10.32564/110.4>
- Fél Edit és Hofer Tamás (2010): „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest: Korall.
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Goldthorpe, John Ernest (1987): *Family life in western societies: A historical sociology of family relationship in Britain and North America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gyáni Gábor (2014): A nőiség mint narratív identitás. In *Szám- (es betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Óri Péter (szerk.). Budapest: KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet, 11–22.
- Harari, Yuval Noah (2017): *Sapiens: az emberiség rövid története*. Budapest: Animus.
- Koestler, Arthur (1994): A bukott Isten. In Joseph Conrad, Arthur Koestler és Václav Černý: *Folytatásos önéletrajz*. Budapest: Osiris-Századvég/2000, 121–170.
- Koncz Katalin (1984): A nők foglalkoztatottságának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon az ipari forradalom kibontakozásától az első világháborúig. *Demográfia* (2–3): 276–290.
- KSH (2017): *Mikrocenzus 2016. 3. Demográfiai adatok*. Budapest: KSH.
- Laslett, Peter (1972): Mean Household Size in England Since the 16th Century. In *Household and Family in Past Time*. Peter Laslett és Richard Wall (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 125–158.
- Le Play, Frédéric (1993): Az európai dolgozók (első kötet). A részletek forrása: Frédéric Le Play: *Les Ouvriers Européens* (1879) Tours: Alfred Mame et fils, Libraires-éditeurs 1879. 240–289. In *Szociológiai történelmi szövegyűjtemény: Másodválogatás*. Huszár Tibor és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 47–70.
- Némédi Dénes (2008): Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In *Modern szociológiai paradigmák*. Némédi Dénes (szerk.). Budapest: Napvilág, 15–65.
- Eurobarometer (2017): *Future of Europe – Social issues*. Special Eurobarometer 467 Report. European Commission. Hozzáférhető: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/80645>.
- Ochiai, Emiko (1996): *The Japanese Family System in Transition. A Sociological Analysis of Family Change in Postwar Japan*. Tokyo: LTCB International Library Foundation.
- Phillips, Roderick (2004): *Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest: Osiris.
- Therborn, Göran (2004): *Between Sex and Power. Family in the world, 1900–2000*. New York: Routledge.
- Tomka, Béla (2013): *A Social History of Twentieth-Century Europe*. London – New York: Routledge.
- Tóth Olga (2017): A nukleáris családok összetételének változatossága a 20. század első harmadában: Esettanulmány egy demográfiai zárványról. *Szociológiai Szemle* 27(3): 51–74.
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* 1. Budapest: Közgazdasági és Jogi.

Dupcsik Csaba

PhD habil, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem; tudományos főmunkatárs, (volt MTA) Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet (Budapest)

